

על החידוש המדעי של תורת המוסר

מאמר תחנות
13676

לשם הסברת הדברים שיבואו להלן, די לנו לסקור את עיקרי שיטתו של ר"ס בצורה תמציתית: נפשו של האדם כאלו עשויה שכבות שכבות, שכבה ע"ג שכבה, עליונה, שניה, תחתונה (הדברים מסוגגנים לשם הסברתם, כדי לשבור את האוזן). עינו של אדם, אף הפקוחה ביותר, מגיעה רק לשכבה העליונה של הנפש. הוא סבור בהגיעו אליה, כי כבר "יודע הוא את עצמו". וטעות מבהילה בידו. הוא רואה את השטח העליון, ואין לו השערת משהו כי מתחתיו צפון עולם חי ותוסס מתרגש ומתגעש. לעינו של האדם אין שליטה בעולם נעלם וחבוי זה, המסתתר מתחת לקליפה עליונה. אלא שהאדם בסמיותו קורא גם לקליפה זו: נפש...

וזהו מה שרבינו, ז"ל, קורא: רגשות מוארים ורגשות אפלים וכהם. רגשות מוארים הם אלה שהאדם חש בהם ומכירם בעין שכלו; רגשות אפלים — אותם שהאדם אין חש בהם כלל ואפילו את מציאותם אינו מכיר. אבל רגשות אפלים אלו אינם תלויים כלל בידעתו של האדם הנושא אותם בחובו, הם חיים וקיימים ופועלים בחזקה, ביותר חזק מאשר הרגשות המוארים. הם הנם השרשים שמהם חי הנפש עולים וצומחים. ר"ס מביא לביסוס שיטתו משלים לקוחים מן החיים והשימוש המעשי, משל באב ובנו ותלמידו (ר' תנועת המוסר, שם), לימוד השפה ושינון המלים, ועוד. ר"ס מסביר עפ"י את המאמרים הידועים על אברהם אבינו בשעת העקידה: "היו דמעות נושרות מעיניו של אברהם אבינו עד שהיה קומתו משוטטת בדמעות"; "ה' שש ושמח לעשות רצון קונו". שמחה זו מובנת באיש כאברהם אבינו, ע"ה, אבל מהיכן בכיה זו של איש השמח לעשות רצון קונו? ודאי שאהבת ה' ותשוקה למלא רצונו יתברך עוררו בלבו שמחה גדולה ועצומה, שמחה טבעית לצדיק גדול כמותו. אבל גם האב שבו לא מת לגמרי. הוא נדחה ונדחק לשכבה תחתונה שבתחתונה ושם המשיך את חיותו. אותן הדמעות שנשרו מתוך עינו של אברהם אבינו ע"ה, — דמעות האב היו, שבכה במסתרים על הבן היחיד שהלך להישחט.

כבר עמדו אצלנו על העובדה, שהתגלית המדעית ע"ד חי נפש שתחת לסף ההכרה, שהפתיעה בשעתה את הוגי הדעות שבכל העולם כולו, ושכבר היתה לגכסי צאן ברזל של המדע החדש ונכנסה לאוצר ידיעותיו של כל משכיל — תורה חדשה זו מפי ר' ישראל סלנטר, ז"ל, יצאה ראשונה. ידוע, כי שיטת הפסיכו-אנליזה של זיגמונד פרויד וסיעתו הושתתה על יסוד ההנחה של "התודעה מתחת לסף ההכרה" והיא היתה לאבן הפינה בתורת הרפואה של מחלות שונות. אולם ר' ישראל סלנטר הקדים את פרויד בשבעים או שמונים שנה. היא מקופלת במאמרו של ר"ס, שנדפס בספר "עץ פרי" ומפורשה בדבורים שנונים וקולעים. אלא שאצל ר"ס עברה לרשויות מחשבה אחרות, מן הפסיכולוגיה לתורת המוסר והחינוך — ועליה בנה את שיטתו המוסרית בחינוך האדם את עצמו, בשבירת המידות ותקון המידות, הגברת המאמץ הפנימי, חדוד ההרגשה, הגברת שלטון השכל, זיון הרצון והזנת הנפש, וגומר (ראה ספרו המצויין של הרה"ג ר' דוב כ"ץ "תנועת המוסר", פ"ט; ואת מאמרו של הרה"ג ר"ל גינזבורג, ז"ל, ב"תלפיות" ש"ג חוברת א—ג).

לא כאן המקום להיכנס בניתוח מקיף של התורה הזאת, רוצים אנו רק — לא לשם התפארות ולא בשביל שאנו מרגישים צורך בסיוע מן החוץ — לקבוע עובדה היסטורית, בכדי לתת סיפוק לתביעתה של מידת הצדק והאמת. אמנם, יש עניין רב בהבחנת ההבדל המהותי שבין תורת ר"ס לבין האסכולה הפרוידית. הרב דוב כ"ץ רמז עליו בספרו הנ"ל בפתגמו הקצר: היא — התורה הפסיכו-אנליטית של פרויד — מתעלמת מהגורם האלוקי שבאדם, מחלק הנשמה שבו, המהווה עיקר מהותו ותכליתו (שם עמ' 224, הערה 1). אבל פתגם קצר זה הוא רק רמז קל, בעוד שגופי תורה ומוסר תלויים בהבדל זה. ולפיכך חדשה זו של חי הנפש, כבר שירטט ר"ס את קווייה הראשיים בגאונות מפליאה. לא באתי אלא להרצות מעט מן המעט ממה ששמעתי מפי הסבא, ז"ל, אשר כידוע רגיל היה להשמיע רעיונותיו העמוקים בדרך שיחה ואגב פירושיו למאמר חז"ל.

כתרים בפני הסכנות האורבות לו מצד איתני הטבע האפלים, המסתתרים בתחתית גפשו, ניתנה לאדם חמדה גנוזה ו"תורת המוסר" שמה. קודם כל, על האדם לעשות מה שביכולתו. עליו להתמיד בחינוך עצמו בלי הרף ובלי הפסק כל שהוא. חנוך לנער... גם כי יזקין לא יסור ממנה' — מן החינוך זהו פתגמו הידוע של רי"ס. חינוך מודרג וקבוע במשך כל ימי חייו. תרגילים נפשיים ומידותיים לשם דיסציפלינה חזקה ומוצקה.

החדרת ההכרה השכלית לתוך מסתרי הנפש, באמצעות שינון תדירי של פסוקי תורה ומאמרי חז"ל בענייני מוסר ומידות, לא שינון מיכני וסטיריטיפי, אלא שינון התלהבותי, "בשפתים דולקות" ובקול מלא עצב ותוגה. אלה הם אמצעים להחדרה נפשית.

חשיבותה של הזמרה הדתית בשביל החינוך המוסרי, הודגשה בפעם הראשונה ע"י רבה ומחוללה של תורת המוסר (ר' "תנועת המוסר", עמ' 231); אבל רי"ס לא נשאר עומד בתחום הפסיכולוגיה, אלא הורה על סגולתו היפלאה של לימוד התורה. וכאן אנו מגיעים לתחום הנבדל תכלית הבדל מתורת הפסיכו-אנליזה של פרויד וסיעתו — לתחומה של תורת הדת האלוקית. כל הנסיונות הפסיכולוגיים נדונים לכשלון מחוסר יכולת מספיקה. עלינו בהכרח לפנות אל תורתנו והיא מלמדתנו, כי לאדם ניתנה יכולת של התקוממות כלפי עצמו. כאן הוא יתרון האדם, יתרונו מן הבהמה, לו ניתן כוח ממרום לחדור לתוך תוכו, לעמקי הווייתו ולצלול עד קרקעיתה של נפשו. כוח זה — תורה שמו... לימוד התורה — מלמדנו רי"ס — מצילנו מן החטא. ואפילו אם יעסוק בסוגיא של שור שנגח את הפרה וכיו"ב, הוא ניצול מעוזן לשון הרע, וכדומה. פרויד ותלמידיו עמדו כסומים לנוכח אותו החזיון של נשמת אלוקי ממעל. הנשמה אינה תבליל של רגשות, רחשים זעזועים ויצרים! היא המאור הגדול, שנתן ה' באדם בבחינת אור נעלם. מתעודתו של האדם לשאוף לגילוי אור זה, שנתערפל ברדתו לגוף העכור. מושג הנפש אינו בתפיסה כלל בלי מושג הניצוץ האלוקי שבתוכה, של כמיה לשלימות ולאחדות, של עריגה למקור האור והחסד.

אלמלא שחז"ל היו מעידים על דבר זה, בודאי שלא עולה, ח"ו, על לבנו לחשוך את אברהם אבינו בשיור קטן של "רגשות כהים". שיור קטן זה היה קבור עמוק כל כך עד שעין אנוש לא ראתהו. אך חז"ל הם שגילו לנו רז זה מסודות הנפש, שאפילו בנפש קדושה כזו של אברהם אבינו לא נדעכו לגמרי אותן הרגשות הכהות. מכאן אולי נמצא פתרון לחידה הגדולה שחכמים כה עמלו לפתרה: מדוע אין השכל שולט ברצון ומדוע אין הרצון יכול לכבוש רגשותיו ותאוותיו של האדם? — השכל האנושי אין לו משלו כלום. את הכל הוא מכניס מן החוץ, דרך כלי קיבול של חושיו. אין בשכל אלא מה שניתן לו מן החושים. החושיות היא, לפי דעת הפילוסופיה המודרנית, מקור ראשון לכל הכרה, לכל תודעה, בהנחה פילוסופית זו יש מקצת אמת; מקצת — ולא כולה. אבל איך יוכל שכל זה, חי וניזון רק ממה שמספקים לו החושים — לצאת לרשות שאינו שלו, לעולם טמיר ונעלם שעינו לא שזפתו כלל? ואפילו לשכבה העליונה יוכל האדם להגיע רק באיזור כל כוחותיו ובלטישת עינו, לטישה אחר לטישה.

למתרחש בשכבה העליונה — קרא רבינו ז"ל: רגשות מוארים. חינוך של דורות בלתי ספורים עשה את שלו, הכניס בה את ערכי דעת בזיווגים רבים ובהרכבות מופלאות ומפותלות, ולפיכך אנו רואים אותה והיא כולה רוויה שכליות. השכל בערגותו ובפקחותו יכול להתקרב אליה ולגעת בה, וכשהוא נאזר בגבורה — אף לכובשה. אבל רק בזמנים כתקונם.

לא כן בשעת משבר נפשי, שעת סכנה ופחד, שעה של זחיחות הדעת וקלישות השכל, הסתערות פנימית של התקפה תאוותנית, או גרוי חזק של החושניות. בשעה זו חורגים הכוחות האפלים ממסגרותיהם בסער זועף ושוטפים ומוחים את כל מה שנקנה לאדם בעמל רב של חינוך ארוך. החיה שבאדם מתערטלת והיא קמה לעינינו בכל נוראותה. ומה יעשה האדם? האם עליו ליאש את לבו? האם אפסה תקותו לתקומה חדשה? האדם נתון בשבי. שבי נפשו בתוך נפשו, והאויב אורב לו בפנים. האין לו מפלט?